

शैक्षणिक संदर्भ अंक १२३ एप्रिल-मे २०२०

सोडा वॉटर :

फसफसणाऱ्या भूतकाळाची कहाणी

लेखक: दिन्यार पटेल

अनुवाद: संजीवनी आफळे

सोडा वॉटर :

फसफसणाऱ्या भूतकाळाची कहाणी

लेखक : दिन्यार पटेल

अनुवाद : संजीवनी आफळे

दक्षिण मुंबईत मिळणाऱ्या पालनजीच्या रासबेरी सोड्याच्या बाटलीवर अस्वीकृत

घोषणा असते: 'यात फळांचा समावेश नाही (कंटेन्स नो फ्रुट).' लालबुंद रंग आणि गोड चवीचा हा सोडा भारतातील वेगाने नष्ट होणाऱ्या पारशी समुदायाचे सांस्कृतिक प्रतीक आहे आणि मुंबईतील नाहीशा होणाऱ्या इराणी कॅफेचे सुद्धा.

हा सोडा म्हणजे फसफसणाऱ्या भूतकाळाची आठवण आहे.

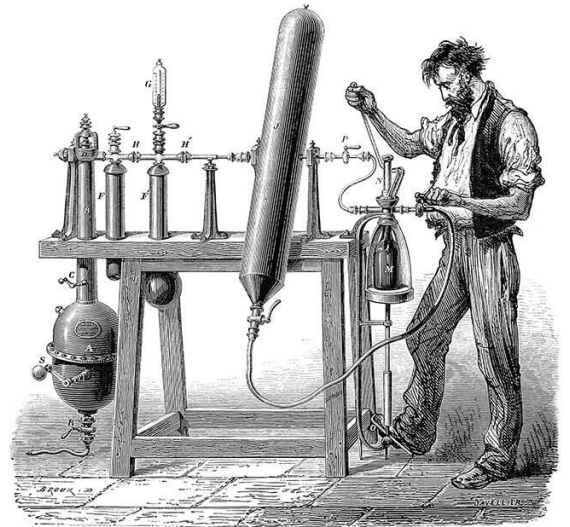
पारशी समुदायातील लग्न समारंभात हा आवडीने प्यायला जातो. पालनजीच्या या सोड्याच्या बाटलीमागे एक कहाणी दडलेली आहे. पारशी लोकांनी भारतीयांमध्ये सॉफ्ट ड्रिंकची आवड कशी रुजवली त्याची कहाणी! गेली दोन शतके पारशी लोकांनी कार्बोनेटेड पेये भारतात लोकप्रिय करण्यात हातभार लावला आहे. आज कार्बोनेटेड पेयांच्या ह्या उद्योगात दरवर्षी ८ अब्ज डॉलर्स इतकी उलाढाल होते आहे.

१८०० सालाच्या सुरुवातीला लंडनमध्ये सोडा लोकप्रिय झाला. तेव्हा श्वेप्स (Schweppes) सारख्या काही कंपन्या साधे कार्बोनेटेड पाणी 'आरोग्य अमृत' म्हणून विकत

असत, तर काही कंपन्यांनी लिंबू, संत्री आणि रासबेरी अशा वेगवेगळ्या चवीचे सोडे तयार करण्याचे प्रयोग केले. काही औषध विक्रेते औषधी वनस्पतींचे अर्क घातलेले पाणी विकत असत. मग अपरिहार्यपणे इंग्रजी साम्राज्याच्या या राजधानीतून सोडा भारतातही अवतरला. इथे राहणाऱ्या इंग्रजांसाठी सोडा म्हणजे एक चैनीची वस्तू होती. १८३७ मध्ये हेन्री रॉजर्स या केमिस्टने मुंबईमध्ये पश्चिम भारतातली पहिली 'एअरेटेड पाण्याची' फॅक्टरी सुरू केली.

रॉजर्सचे हे पेय नुसते रिफ्रेशिंग पेय नव्हते. त्यापूर्वी मुंबईत विहिरींचे गढूळ आणि आरोग्याला धोकादायक पाणी प्यायले जात असे. कॉलन्याच्या साथीत शेकडो लोक या आधी मरण पावले होते. त्यामुळे कार्बोनेटेड पाणी पिणे म्हणजे जीव वाचवणारी सवयच ठरली. कारण सोड्यामध्ये असलेले कार्बोनिक आम्ल जीवाणू आणि विषाणू नष्ट करत असे. (लेखाच्या शेवटी दिलेले टिपण पहा.) पुढे १८५८ मध्ये कार्बोनेटेड टॉनिक पाण्याची विक्री होऊ लागली. यात मलेरिया टाळण्यासाठी क्विनाईन घातलेले असे. दक्षिण आशिया आणि आफ्रिकेतील इंग्रज अधिकारी याचे सेवन करीत.

या सगळ्या परिस्थितीमध्ये पारशी लोकांना उद्योगधंद्याची चांगली संधी आढळली. इंग्रजांना लागणाऱ्या इतर विविध वस्तू ते तयार करून पुरवतच होते. शिवाय ते शहरात 'युरोप शॉप्स' ही चालवत होते. त्यात त्यांनी सोड्याचाही अंतर्भाव केला. अहमदनगर येथील ब्रिटीशांच्या सैनिक वस्तीला पुरवठा करण्यासाठी पहिला पारशी माणूस सोडा बनवण्याचे यंत्र खेचराच्या पाठीवर घेऊन हजर झाला.

पारशी लोकांनी हे परदेशी पेय लवकरच आपलेसे केले. सोड्याकडे पाहणाऱ्या शंकेखोर लोकांसाठी त्यांनी वस्तुपाठच घालून दिला. गुजराथी सुधारक कर्सनदास मुळजी यांनी रॉजर्स यांचा सोडा पिऊन कट्टर हिंदू 'बाटत' आहेत अशी तक्रार १८६६ मध्ये केली होती. आणि तरीही काही दशकांच्या कालावधीत भारतातले सगळ्या जातींचे लोक इराणी लोकांनी चालवलेल्या सोडा वॉटर शॉप्सच्या भजनी लागलेले होते. १९१३ मध्ये मुंबईत सोड्याचे १५० मान्यताप्राप्त कारखाने होते.

सोडा वॉटरच्या बाटल्या दंगली आणि निदर्शनांमध्ये हत्यार म्हणून वापरल्या जात असत. त्यात वापरलेली गोटी यासाठी उपयोगाला येत असे.

कार्बोनेटेड पेयांच्या लोकप्रियतेबरोबर पारशी सोड्याचे साम्राज्यही बहराला आले. काही कंपन्या तर कोका-कोला (१८९२ मध्ये सुरू झाली) आणि पेप्सी (१९०२ मध्ये सुरुवात) अशा पश्चिमी कंपन्यांच्याही आधी सुरू झाल्या होत्या.

पालनजी यांची सोडा कंपनी १८६५ मध्ये सुरू झाली. दोन दशकानंतर दिनशा पंडोल यांनी ड्यूक्स कंपनी चालू केली. ड्यूक्स हे इंग्लंडमधल्या एका क्रिकेटच्या बॉलचे ब्रँड नेम होते. ड्यूक्सचा रासबेरी सोडा खूप लोकप्रिय झाला. १९०७ साली त्याच्या एक डझन बाटल्यांची किंमत फक्त १२ आणे होती. रॉजर्सचा सोडा उद्योगसुद्धा १९१५ च्या दरम्यान पारशी लोकांनी विकत घेतला.

पारशी सोडा उद्योग फक्त मुंबईपुरता सीमित राहिला नाही. कोलकाता ते कालिकत पर्यंत पारशांनी सोड्याचे कारखाने सुरू केले. यातील बहुतेक कंपन्या अगदी लहान होत्या. त्यांची बाजारपेठ, चव आणि आवड अगदी छोट्या भागापुरती मर्यादित होती. १९६०च्या दशकात ही पेये बैलगाड्या तसेच सायकली वापरून सगळीकडे विकली जात असत. सोडा

भरण्यासाठी लागणाऱ्या काचेच्या बाटल्या आतल्या सोड्यापेक्षा महाग असत. म्हणून मरोलिया कुटुंबाने गोल बुडाच्या बाटल्या वापरायला सुरुवात केली. यामुळे लोक एका घोटात सोडा पिऊन बाटली परत देत असत, जी परत वापरता येत असे.

तीव्र स्पर्धेमुळे १९५० पासून ड्यूक्स आणि रॉजर्स वगळता इतर पारशी सोडा कंपन्या धंद्यातून बाहेर पडायला सुरुवात झाली. ड्यूक्सने मात्र भारतीयांसाठी खास चवीची पेये बाजारात आणली. त्यातील मँगोला चांगलेच लोकप्रिय झाले.

१९९२ च्या उदारीकरणाच्या लाटेत कोका कोला आणि पेप्सी या कंपन्यांनी भारतीय पेयांना मागे टाकायला सुरुवात केली. १९९४ मध्ये पेप्सीने ड्यूक्स कंपनी गिळंकृत केली आणि लाडका रासबेरी सोडा काळाच्या पडद्याआड गेला.

परंतु पालनजीचे सध्याचे मालक पी.व्ही. सोलंकी इतके निराश नाही झालेले. पारंपरिक पारशी गिन्हाईक जरी कमी झालं असलं तरी नवीन लोकांमध्ये रेट्रो ड्रिंक म्हणून रासबेरी सोडा लोकप्रिय होतो आहे. इराणी कॅफेच्या धर्तीवर उभारली जाणारी रेस्टॉरंट त्यांच्याकडे रासबेरी सोड्याची मागणी नोंदवत आहेत. इंग्लंडच्या साम्राज्यातून सुरुवात झालेले सोड्याच्या मागणीचे वर्तूळ आज पूर्ण झाले आहे. पालनजीचा सोडा आता लंडनमधल्या 'डिशूम' सारख्या फॅशनेबल रेस्टॉरंटमध्ये मिळू लागला आहे.

पालनजी यांचा रासबेरी सोडा - असे पेय जे अभिमानाने बाटलीवर मिरवते की यात कोणतेही फळ नाही - याच्या काचेच्या पुराण्या बाटलीत अजूनही दम आहे असेच म्हणावे लागेल.

आरोग्यासाठी सोडा वॉटर ?

मूळ लेख वाचताना एका वाक्याने लक्ष वेधून घेतले. विहिरींचे गढूळ पाणी पिणे टाळण्यासाठी होत असलेला सोड्याचा उपयोग, आणि या पेयाच्या कार्बोनेटेड असण्यामुळे 'जीवाणूनाशक आणि विषाणूनाशक पेय' म्हणून त्याला मिळालेली प्रसिद्धी.

असे मानले जाते की, मध्यकालीन युरोपमध्ये पिण्याचे पाणी शुद्ध करण्याची पुरेशी व्यवस्था नव्हती आणि मलनिःसारण करण्याचीही योग्य व्यवस्था नव्हती, यामुळे पिण्याचे पाणी अशुद्ध होऊन त्यातून रोगराई पसरत असे. पाण्याला पर्याय म्हणून बिअर किंवा वाईन प्यायली जात असे, कारण असे करणे कमी धोकादायक मानले जाई. परंतु हा एक प्रवादच असल्याचे नंतर सिद्ध झाले. त्या काळी शुद्ध पाणी मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होते आणि लोक ते पीत असत. बीअरकडे एक पौष्टिक आणि तात्काळ ऊर्जा देणारे पेय म्हणून पाहिले जाई. वाईनमध्ये पाणी घालून ती प्यायली जाई.

कार्बोनेटेड पेय हे जीवाणूनाशक असल्याचे मानले जाते. पाण्यातील कार्बन डाय ऑक्साईडचा जीवाणूवर काय परिणाम होतो हे समजण्यासाठी अनेक प्रयोग केले गेले. १९२४ साली प्रसिद्ध झालेल्या एका शोध निबंधात असे लिहिले आहे की कार्बन डायऑक्साईड न भरलेल्या पेयात जीवाणूंची वाढ लगेच होते आणि हे जीवाणू जर रोगकारक असतील तर असे पेय आरोग्याला धोकादायक ठरते. परंतु पेयात जर दाबाखाली भरलेला कार्बन डायऑक्साईड असेल तर त्या पेयात जीवाणूंची वाढ होत नाही. पाण्यात वेगवेगळ्या दाबाखाली कार्बन डायऑक्साईड भरून जिवाणूवर काय परिणाम आणि किती वेळात होतो याचा अभ्यास केला गेला. त्यामध्ये असे आढळले की पाण्यात किंवा पेयात दाबाखाली भरलेला कार्बन डायऑक्साईड जीवाणूंची वाढ होऊ देत नाही. २८४ पाउंड/स्वेअर इंच (१७.४३ कि.ग्रॅ./चौरस सें.मी.) दाबाखाली कार्बन डायऑक्साईड भरलेल्या पाण्यात बी.डिसेन्टेरीया हे जीवाणू ६ तासांमध्ये नष्ट झाले. पॅरिस येथील सीन नदीच्या पाण्यावरही असेच प्रयोग केले आणि दाबाखाली भरलेल्या कार्बन डायऑक्साईडमुळे जीवाणू नष्ट होतात असे आढळून आले.

कार्बन डायऑक्साईडचा योग्य दाब, वापरलेल्या पाण्याची शुद्धता आणि कार्बोनेटेड पेय तयार करणाऱ्या कारखान्यातील स्वच्छता या तीनही गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत असे प्रयोगांती दिसून आले. हा प्रयोग करणाऱ्या शास्त्रज्ञांनी शेवटी अशी टिप्पणी केली आहे की जर आजूबाजूला चांगले शुद्ध पाणी पिण्यासाठी उपलब्ध नसेल तर योग्य प्रकारे बनवलेले आणि जास्त काळ साठवून न ठेवलेले (खूप जुने नाही तर ताजे) कार्बोनेटेड पेय पिणे आरोग्यासाठी श्रेयस्कर आहे.

असे जरी असले तरी नंतर केलेल्या वेगवेगळ्या प्रयोगांमध्ये कार्बोनेटेड पेय हे आरोग्याला हानीकारक असल्याचे सिद्ध झाले आहे. यामुळे पोटाचे विकार, दात आणि हाडे ठिसूळ होणे, भूक वाढून लडपणा वाढणे असे दुष्परिणाम दिसून येतात.

विषाणूनाशक म्हणून सोड्याचा उपयोग सिद्ध झालेला नाही.

मूळ लेख : <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-51942067>

इतर संदर्भ :

१. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1354723/>

२. <https://zoroastrians.net/2020/01/21/parsi-connection-with-the-soda-aerated-water-industry/>

§§§

लेखक: दिन्यार पटेल, साउथ कॅरोलिना विद्यापीठात इतिहासाचे प्राध्यापक, पारशी समाजाच्या इतिहासावर सध्या मुंबई येथे संशोधन करत आहेत.

अनुवाद: संजीवनी आफळे, संदर्भ गटात सहभागी.

इमेल : saaphale@rediffmail.com